

ARKADIUSZ SIEROŃ
(UNIWERSYTET WROCŁAWSKI)*

Przyczyny rozwoju gospodarczego dziewiętnastowiecznej Łodzi – zapomniana rola wolności gospodarczej

Streszczenie: Celem artykułu jest zbadanie przyczyn rozwoju gospodarczego dziewiętnastowiecznej Łodzi. W tekście skupiono się na pomijanej w literaturze roli prywatnej przedsiębiorczości, w tym imigracji, w ukształtowaniu się jednego z największych ośrodków przemysłowych na ziemiach polskich. Artykuł wykorzystuje metodę analizy i krytyki piśmiennictwa oraz wnioskowanie. Na podstawie przeprowadzonej analizy autor doszedł do wniosku, że wolność gospodarcza była kluczowym czynnikiem decydującym o sukcesie Łodzi.

Słowa kluczowe: Łódź, rozwój gospodarczy, wolność gospodarcza, prywatna przedsiębiorczość.

Tak, ja nie mam nic, ty nie masz nic, on nie ma nic – zaśmiał się głośno. – To razem właśnie mamy tyle, w sam raz tyle, żeby założyć wielką fabrykę!

To właśnie aktywności, przedsiębiorczości, wytrwałej pracy łódzkich fabrykantów, której towarzyszyły śmiałe wizje, zawdzięczamy fakt, że mała osada przemysłowa przekształciła się w ciągu kilkudziesięciu lat w prężny ośrodek o europejskiej skali².

Wprowadzenie

Historia Łodzi jest wyjątkowa w skali kraju. Choć prawa miejskie zostały jej nadane w 1423 r., to jednak aż do lat dwudziestych XIX w. pozostawała niewyróżniającym się niczym szczególnym, niewielkim miasteczkiem. Od tego okresu rozpoczął się jednak niebywale dynamiczny rozwój gospodarczy miasta, zahamowany dopiero przez pierwszą wojnę światową. W latach

---

* Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Instytut Nauk Ekonomicznych, Zakład Ogólnej Teorii Ekonomii, e-mail: arkadiusz.sieron@uwr.edu.pl.

¹ W. Reymont, *Ziemia obiecana*, t. I, Łódź 1987, rozdz. I.

² K. Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta*, Łódź 2014, s. 10.

1820–1914 Łódź przekształciła się z małej rolniczej miejscowości w jeden z największych ośrodków przemysłowych na ziemiach polskich³. Już w początkach lat sześćdziesiątych XIX w. produkcja globalna Łodzi wynosiła ok. jednej czwartej produkcji Królestwa Polskiego, a w 1913 r. udział ten wzrósł do 30%, dzięki czemu miasto stało się jego największym ośrodkiem przemysłowym⁴.

O rozwoju miasta świadczy niezwykle dynamika przyrostu ludności. We wspomnianym okresie liczba mieszkańców zwiększyła się blisko 800-krotnie, z 767 do ok. 600 000 osób⁵. Tak szybki wzrost demograficzny, nieporównywalny w skali Europy⁶, spowodował, że Łódź stała się drugim najliczniejszym miastem w Polsce po odzyskaniu niepodległości.

Specyfika kształtowania się Łodzi jako miasta przemysłowego wykracza jednak poza niebywałe tempo przyrostu ludności. Rozwój gospodarczy rozpoczął się w jej przypadku nagle i zachodził niezwykle szybko, podczas gdy inne europejskie wielkie ośrodki industrialne wzrastały w sposób ewolucyjny, przeżywając rewolucję przemysłową na ogół jako już znaczne ośrodki handlowo-rzemieślnicze⁷. Ponadto Łódź rozwinęła się jako monokultura przemysłowa, zawdzięczając swój rozkwit niemalże wyłącznie przemysłowi włókienniczemu, szczególnie

³ Wiesław Puś zwraca jednak uwagę, że już w XVI i w pierwszej połowie XVII w. „nastąpił znaczny rozwój miasta, które obok funkcji typowo rolniczych spełniało także rolę ważnego ośrodka handlowego i rzemieślniczego”. W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987, s. 7.

⁴ A. Jęwtuchowicz, A. Suliborski, *Kształtowanie się funkcji gospodarczych Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 125–149. W latach 1866–1913 zatrudnienie w Łodzi wzrosło ponad 16 razy, a wartość produkcji ponad 67 i pół raza, przewyższając dynamikę rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim. W. Puś, *op. cit.*, s. 39.

⁵ Uwzględniona została tutaj inkorporacja przedmieść z 1915 r., gdy przyłączono do Łodzi m.in. ok. stu tysięcy Bałuty. Liczbę mieszkańców Łodzi w granicach sprzed tej zmiany szacuje się na ok. 470 tys. J.K. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I (*Do 1918 r.*), Warszawa–Łódź 1988, s. 202.

⁶ W latach 1850–1900 liczba mieszkańców Glasgow oraz Birmingham zwiększyła się prawie dwukrotnie, Lyonu ponad dwa i pół razy, Düsseldorfu ponad trzykrotnie, Kolonii prawie czterokrotnie, Hamburga ponad pięciokrotnie, Manchesteru ponad pięć i pół razy, a Łodzi 20-krotnie. W. Puś, *op. cit.*, s. 59–60. Według Zdzisława Prochowskiego takiej dynamiki wzrostu liczbowego mieszkańców, jak Łódź nie notowało żadne inne miasto w Polsce ani w Europie, a zaledwie trzy metropolie na świecie przewyższały ją wówczas pod tym względem: Los Angeles i Chicago w Stanach Zjednoczonych oraz Jokohama w Japonii. Z. Prochowski, *Czynniki społeczno-gospodarcze integrujące i dezintegrujące miasto. Przykład Łodzi*, [w:] *Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące*, Łódź 1995, s. 44–57. Ten dynamiczny przyrost liczby mieszkańców Łodzi spowodował powstanie ogromnego skupiska ludności o gęstości zaludnienia 12,5 tys. osób na km², w którym w 1913 r. pracowało blisko 30% wszystkich zatrudnionych w przemyśle w całym Królestwie Polskim. S. Liszewski, *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Socio-oeconomic 1999, nr 1, s. 45–46.

⁷ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969, Prace Geograficzne Instytutu Geografii Polskiej Akademii Nauk, nr 79, s. 11–12. Gwałtowny charakter rozwoju Łodzi może tłumaczyć jej pewne opóźnienia kulturalne czy infrastrukturalne na tle innych dużych miast europejskich, rzutujące negatywnie na warunki życia mieszkańców przez długie lata.

bawełnianemu, podczas gdy inne miasta rozwijały się jednak w sposób bardziej zdywersyfikowany⁸.

Mimo wyjątkowej historii oraz niebywałego tempa wzrostu gospodarczego i demograficznego, w literaturze brakuje należytego omówienia przyczyn rozwoju „polskiego Manchesteru”⁹. Celem artykułu jest wypełnienie tej luki i zwrócenie uwagi na rolę wolności gospodarczej w rozkwicie Łodzi. Pozostała część tekstu zorganizowana jest następująco: część druga zawiera przegląd literatury na temat przyczyn rozwoju gospodarczego Łodzi, trzecia skupia się na polityce gospodarczej rządu Królestwa Polskiego, podczas gdy czwarta część poświęcona jest roli prywatnej przedsiębiorczości w rozwoju miasta. Pracę zamykają wnioski końcowe.

Przyczyny rozwoju gospodarczego Łodzi w ujęciu dotychczasowych badaczy

W literaturze wymienia się wiele czynników rozwoju gospodarczego w Łodzi. Kluczowym wydarzeniem umożliwiającym powstanie przemysłu w mieście było z pewnością założenie osad włókienniczych w Łodzi oraz jej regulacja z inicjatywy władz Królestwa Polskiego¹⁰. O wyborze tej lokalizacji zdecydowało kilka czynników, na które zwrócił uwagę Rajmund Rembieliński, prezes Komisji Województwa Mazowieckiego, w swoim raporcie z wizytacji miasteczka w 1820 r.: rozległe tereny rządowe, które można było udostępnić osadnikom, korzystne warunki hydrograficzne¹¹, obfitość lasów rządowych i wynikająca z tego dostępność drewna oraz dogodne położenie w województwie mazowieckim i w centrum kraju przy trakcie piotrkowskim¹².

⁸ A.J. Kidd, *The Historical Development of Manchester and its Region*, [w:] *A Comparative Study of Łódź and Manchester. Geographies of European Cities in Transition*, eds S. Liszewski, C. Young, Łódź 1997, s. 35–56. Ze względu na upadek przemysłu włókienniczego, dominującego w strukturze gospodarki Łodzi, w latach dziewięćdziesiątych XX w. miasto znalazło się w wyjątkowo trudnej sytuacji społeczno-gospodarczej. J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, *Łódź u progu XXI wieku*, „Studia Miejskie” 2011, t. IV, s. 131–138.

⁹ Porównanie rozwoju Łodzi i Manchesteru można znaleźć w opracowaniu *A Comparative Study of Łódź and Manchester*...

¹⁰ W. Puś, K. Ba d z i a k, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 221–305. Namiestnik Królestwa Polskiego Józef Zajaczek 18 IX 1820 r. wydał postanowienie wyznaczające wiele miast rządowych, w tym Łodzi, na osady fabryczne. Istotną rolę w założeniu osady włókienniczej w Łodzi odegrali także Rajmund Rembieliński oraz Stanisław Staszic.

¹¹ Jak zauważył Stanisław Staszic w 1825 r.: „Położenie miejsca tego jest szczególniejsze z wielu względów, znajduje się z całą swoją okolicą rozległą pod obszernym i wyniosłym wzgórzem, z którego niezliczone tryszczą źródła. Tych zbieg wód łatwo tak kierowany być może, iż prawie przy każdego fabrykanta mieszkaniu przebiegać mogą dla jego użytku strumienie. Jest to z natury przy sposobione miejsce nie tylko dla fabryk sukiennych, ale szczególniejsze do wszelkiego gatunku rękodzielni bawełnianych i lnianych”. Cyt. za: W. Puś, *op. cit.*, s. 16 (pisownia oryginalna). Znaczenie tego czynnika ilustruje słaby rozwój osady sukienniczej w Gąbinie, w którym odczuwało się brak wody. J. Sz c z e p a ń s k i, *Osady sukiennicze w zachodnim Mazowszu w dobie Królestwa Polskiego*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 1983, nr 4, s. 7–27.

¹² W. Puś, *op. cit.*, s. 15.

Zasadniczą przyczyną rozwoju przemysłowego Łodzi była imigracja zarobkowa. Ponieważ w Królestwie Polskim brakowało odpowiednich fachowców, rząd zachęcał cudzoziemców do osiedlania się w Łodzi, oferując im liczne przywileje i ulgi polityczno-gospodarcze¹³. W wyniku akcji werbunkowej, w latach 1822–1830 przybyło do Łodzi ponad 1000 rodzin rzemieślniczych, głównie niemieckiego pochodzenia¹⁴, co umożliwiło rozwój przemysłu¹⁵.

Inne czynniki rozwoju gospodarczego Łodzi wymieniane w literaturze to: obecność młynów mogących zostać przekształconych w folusze, korzystna polityka celna Królestwa Polskiego oraz Rosji¹⁶, kredyty rządowe dla przedsiębiorców, postęp techniczny w przemyśle włókienniczym (zwłaszcza w przemyśle bawełnianym) pozwalający na mechanizację produkcji i wzrost produktywności, rosnący popyt wewnętrzny na wyroby tekstylne na ziemiach polskich (szczególnie na tanie wyroby bawełniane), później zaś zwiększone możliwości eksportowe na obszary Cesarstwa Rosyjskiego¹⁷, tania siła robocza na skutek napływu bezrolnych chłopów po zniesieniu obciążeń feudalnych w 1864 r. oraz rozbudowa kolejnictwa¹⁸.

¹³ Jak wyjaśniają Wiesław Puś i Kazimierz Badziak: „Osadnicy-rzemieślnicy otrzymywali płace pod zabudowę oraz ogrody tytułem wieczystej dzierżawy, zwolnieni byli na okres sześciu lat od opłaty czynszów, a także od ponoszenia wszelkich ciężarów i opłat publicznych; inwentarz i ruchomości przywożone przez osadników wolne były od opłat celnych na granicy Królestwa. Cudzoziemcy i ich synowie urodzeni za granicą zostali zwolnieni od służby wojskowej, ponadto mieli zapewnione prawo powrotu do macierzystego kraju, oczywiście po dopełnieniu wszelkich zobowiązań”. W. Puś, K. Badziak, *op. cit.*, s. 222. Ponadto osadnicy mogli liczyć na ułatwione nabywanie surowca oraz na rządową pomoc finansową.

¹⁴ Ludność niemiecka dominowała w strukturze mieszkańców Łodzi do lat pięćdziesiątych XIX w., gdy zaczął rosnąć udział Żydów oraz Polaków. J.K. Janczak, *op. cit.*, s. 215–220. Z kolei Jerzy Dzieciuchowicz zauważa, że o saldzie migracji w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. decydował szczególnie napływ osadników z Saksonii, Prus (Śląsk, Wielkopolska), Czech i Moraw. J. Dzieciuchowicz, *Ludność Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta...*, s. 113–124.

¹⁵ Ogólnie rzecz ujmując, miasto rozwijało się głównie dzięki imigracji. Przykładowo: w latach pięćdziesiątych XIX w. imigracja odpowiadała za ok. 85% przyrostu rzeczywistego ludności stałej. J.K. Janczak, *op. cit.*, s. 203.

¹⁶ Chodzi tutaj m.in. o wprowadzenie w 1821 r. i później w 1877 r. ochronnej taryfy celnej w stosunku do wyrobów przemysłowych Prus oraz zawarcie unii celnej między Królestwem Polskim a Rosją w 1822 r. i późniejsze zniesienie barier celnych w 1851 r. Warto jednak zauważyć, że polityka celna lat dwudziestych XIX w. bardziej chroniła przemysł wełniany aniżeli bawełniany, który zadecydował o rozwoju Łodzi. W ogóle największym poparciem rządowym cieszył się przemysł lniany. A. Ryńkowska, *Działalność gospodarza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951.

¹⁷ Rosyjski rynek zbytu zyskał na znaczeniu w latach siedemdziesiątych XIX w., po włączeniu w 1851 r. Królestwa Polskiego w obszar celny Cesarstwa Rosyjskiego oraz późniejszej rozbudowy kolei. Do tego czasu nie stanowił jednak istotnego czynnika rozwoju łódzkiego przemysłu. I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 18.

¹⁸ W listopadzie 1865 r. oddano do użytku tzw. Łódzką Kolej Fabryczną łączącą Łódź z Koluškami i dzięki temu z koleją warszawsko-wiedeńską. Warto zauważyć, że to połączenie kolejowe zostało zbudowane przez prywatne przedsiębiorstwo. F. Friedmann, *Rozwój gospodarczy Łodzi do*

Rola polityki liberalnej w rozwoju Łodzi

Jak pokazaliśmy w poprzedniej części, w literaturze podkreśla się przede wszystkim rolę protekcyjnej polityki gospodarczej prowadzonej przez władze Królestwa Polskiego w rozwoju gospodarczym Łodzi¹⁹. Prawdą jest oczywiście, że rozwój rękodzielnictwa i przemysłu w Łodzi mógł się zacząć dzięki rządowej decyzji o założeniu w niej osad włókienniczych. Nie tłumaczy to jednak późniejszego sukcesu miasta, zwłaszcza na tle innych ośrodków włókienniczych, na które protekcyjna polityka gospodarcza oddziaływała w podobnym stopniu²⁰. Ponadto, chociaż władze Królestwa Polskiego świadomie dążyły do industrializacji kraju oraz stosowały protekcyjną politykę celną i oferowały pomoc finansową przedsiębiorcom, to jednak znaczna część ich działań miała charakter deregulacyjny, poszerzający zakres wolności gospodarczej względem upadającego systemu feudalnego. Innymi słowy: Łódź rozwijała się niekoniecznie przez interwencje państwowe, lecz dzięki uwolnieniu prywatnej przedsiębiorczości za sprawą liberalizacji przepisów gospodarczych.

Po pierwsze, miasto nie rozwinęłoby się, gdyby nie zniesienie feudalnej organizacji cechowej – postanowienie namiestnika Królestwa Polskiego z 31 grudnia 1816 r. zlikwidowało monopolistyczne przywileje cechów. Dzięki temu imigranci mogli nie tylko organizować się (dobrowolnie) w zgromadzenia rzemieślników wprowadzone zamiast cechów, lecz także swobodnie ustalać wielkość produkcji oraz wysokość cen²¹. Zliberalizowane przepisy z pewnością przyczyniły się do rozwoju miasta, zwłaszcza że w początkowym okresie dużą rolę odgrywało cha-

---

roku 1914, „*Ekonomista*” 1938, nr 1, s. 67–103. Nie bez znaczenia był też rozwój kolejnictwa w ostatnim 35-leciu XIX w. na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. W. Puś, K. B a d z i a k, *op. cit.*, s. 253–254.

¹⁹ Marek Koter pisze o „śmiałej i planowej działalności gospodarczej władz Królestwa Kongresowego”. M. K o t e r, *op. cit.*, s. 46.

²⁰ O przewadze Łodzi nad innymi osadami włókienniczymi mogły zdecydować takie czynniki, jak profil produkcji (skupienie się na bawelnie zamiast na wełnie) czy efekty skali wynikające z rozwoju demograficznego miasta. Z kolei czynnikami przemawiającymi za osiedlaniem się w Łodzi było nie tylko poparcie władz i bezpłatne place rządowe czekające na rękodzielników, lecz także stare kolonie niemieckie z okresu panowania pruskiego w okolicach Łodzi sprzyjające imigracji ludności niemieckiej oraz położenie miasta na szlaku emigracyjnym między Kaliszem a Warszawą. A. R y n k o w s k a, *op. cit.* Warto przytoczyć opinię Edwarda Strasburgera, według którego: „Przyczyna powstania tego wielkiego zbiorowiska ludzi w tym właśnie miejscu pozostanie zagadką, gdyż przeczy wszelkim twierdzeniom naukowym co do powstawania miast... Utworzenie się centrum przemysłowego w tym właśnie miejscu trzeba uważać za prosty przypadek, jak i od przypadku zależy dalszy rozwój tego dziwnego miasta. Rozwój odbywał się sam z siebie, bez niczyjej opieki, siłą wiązania się interesów ludzkich”, cyt. za: A. G i n s b e r t, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962, s. 21–22. Ostatnie zdanie zdaje się wskazywać tak naprawdę rolę wolnego rynku w powstaniu przemysłowej Łodzi. Kluczowa wydaje się zatem po prostu umiejętność wykorzystania koniunktury gospodarczej przez łódzkich przedsiębiorców.

²¹ Warto zauważyć, że wśród przyczyn rozwoju gospodarczego Manchesteru wymienia się właśnie relatywnie słabe regulacje cechowe oraz względnie silne otwarcie na imigrację i wyższy poziom wolności gospodarczej. A. J. K i d d, *op. cit.*, s. 36.

łupnictwo²². Ważna była także swoboda zawierania umów na rynku pracy – rząd nie ingerował w stosunki pracy²³.

Można powiedzieć, że charakterystyczną cechą produkcji w Łodzi (przynajmniej do czasu rozwoju wielkich fabryk w drugiej połowie XIX w.) było właśnie istnienie silnej wytwórczości rzemieślniczej uprawianej przez liczną grupę drobnych majstrów włókienniczych. Silny przemysł nakładczy znacznie zmniejszał bariery wejścia – produkcję można było rozpocząć nawet z bardzo małym kapitałem zakładowym²⁴. Ponadto zwiększał on elastyczność przemysłu łódzkiego, ułatwiając szybkie dostosowanie się do zmian w otoczeniu rynkowym²⁵.

Po drugie, istotną rolę w rozwoju gospodarczym Łodzi odegrały: liberalizacja cła w 1822 r. oraz później w 1851 r. między Królestwem Polskim a Rosją, a także równouprawnienie ludności żydowskiej wprowadzone w latach sześćdziesiątych XIX w. czy zniesienie w 1842 r. zakazu wywozu maszyn przędzalniczych z Anglii²⁶. Ważna była także wolność sprowadzania bez cła lub ze zmniejszonym cłem materiałów oraz przędzy, zwłaszcza prawo wwozu bez cła tkanin w ilości 3 cennarów na warsztat przysługujący tkaczom łódzkim²⁷.

Po trzecie, akcja osadnicza do Łodzi stanowiła w dużej mierze przejaw liberalnej polityki, gdyż zezwalamo cudzoziemcom na osiedlanie się i prowadzenie działalności gospodarczej (na określonych zasadach²⁸). Co istotne, osadnicy imigrujący na tereny Królestwa Polskiego mieli gwarantowaną taką samą ochronę prawną jak dotychczasowi mieszkańcy²⁹. Także w późniejszym okresie, zwłaszcza po uwłaszczeniu chłopów w 1864 r., Łódź rozwijała się dzięki swobodzie przepływu siły roboczej³⁰. Co więcej, rząd zwolnił osadników z pewnych ob-

²² W. Puś, K. Badziak, *op. cit.*, s. 225.

²³ A. Rynkowska, *op. cit.*, s. 230.

²⁴ Jak pisze Filip Friedman (pisownia oryginalna): „Te dogodnie i elastyczne warunki produkcji doskonale umożliwiły – jak już wspomnieliśmy – różnym przygodnym a przedsiębiorczym osobnikom rozpoczęcie wytwórczości z bardzo małym kapitałem obrotowym i stworzyły odskocznicę dla wybicia się licznej, tak dla Łodzi charakterystycznej warstwy selfmademen’ów (pogardliwie zwanych »Lodzer-mensch’ami«)”. F. Friedman, *op. cit.*, s. 95.

²⁵ Anna Rynkowska zwraca uwagę, że system nakładczy przynosił istotne korzyści rękodzielnikom, którzy nie znali rynku zbytu oraz nie mieli środków do dokonania apretury. Pracując w tym systemie, rękodzielnicy nie musieli się martwić sprowadzaniem surowca czy znajdowaniem kupców. A. Rynkowska, *op. cit.*

²⁶ F. Friedman, *op. cit.*

²⁷ A. Rynkowska, *op. cit.*

²⁸ Zasady osiedlania się na terenie miast fabrycznych bazowały na tzw. umowie zgierskiej podpisanej 30 III 1821 r. między przedstawicielami sukienników oraz rządem. O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 32–39.

²⁹ J. Bieda, D. Wiśniewska-Józwiak, *Warunki osadnictwa w Łodzi w I połowie XIX wieku w świetle składanych protokołów deklaracyjnych*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. XVI, s. 183–200.

³⁰ Według F. Friedmana uwłaszczenie chłopów stworzyło „nowe, ogromne rzesze konsumentów dla łódzkiego przemysłu”. F. Friedman, *op. cit.*, s. 76–77.

ciężarów fiskalnych, tworząc z miast fabrycznych coś w rodzaju specjalnych stref ekonomicznych.

Ponadto władze oddawały tereny rządowe przedsiębiorcom w wieczystą dzierżawę, co zwiększało zakres ziemi użytkowanej przez podmioty prywatne. Jest to niezwykle istotna przyczyna rozwoju miasta, ponieważ osady rządowe charakteryzowały się ówczesznie podtymi warunkami dla osadników, którzy często nie mogli ani zakupić istniejących placów mieszkalnych, ani łatwo otrzymać drewna na budowę. Wspomina o tym Rembieleński w swoich raportach do namiestnika Królestwa Polskiego, gen. Józefa Zajączka, przeciwstawiając zaniedbanym miasteczkom rządowym rozwój prywatnych osad przemysłowych, takich jak Ozorków czy Aleksandrów³¹.

Rola prywatnej przedsiębiorczości w rozwoju Łodzi

W tej części argumentujemy, że głównym motorem napędowym rozwoju gospodarczego w Łodzi była prywatna przedsiębiorczość, która często rozwijała się nie dzięki, lecz na przekór działalności władz. Wystarczy zauważyć, że miasto kontynuowało swój rozwój gospodarczy także po upadku powstania listopadowego, gdy Cesarstwo Rosyjskie ograniczyło autonomię Królestwa Polskiego i wsparcie dla jego przemysłu oraz wprowadziło restrykcyjne taryfy celne (niemniej ich liberalizacja w 1851 r. stanowiła istotny czynnik pro wzrostowy). Właściwie rzecz ujmując, tempo wzrostu wtedy przyspieszyło, a najbardziej dynamiczny okres rozwoju Łodzi przypada na lata 1866–1914, czyli na okres represji oraz nieprzychylnego stosunku władz carskich do rozwoju ziem polskich po powstaniu styczniowym, w tym szczególnie do Łodzi zamieszkiwanej w znacznej mierze przez proletariát. Przykładowo: władze carskie sprzeciwiały się przeniesieniu siedziby władz gubernialnych z mniejszego Piotrkowa do Łodzi czy utworzeniu szkoły wyższej w mieście, co negatywnie oddziaływało na sytuację społeczno-gospodarczą Łodzi³². Nie negujemy tutaj znaczenia polityki gospodarczej rządu Królestwa Polskiego dla początków uprzemysłowienia w Łodzi, lecz raczej zwracamy uwagę na – naszym zdaniem – niedocenianą w literaturze rolę prywatnej przedsiębiorczości w późniejszym sukcesie gospodarczym miasta.

Po pierwsze, Łódź rozwinęła się dzięki imigracji zarobkowej przedsiębiorczych jednostek, które szukały możliwości poprawy swego losu. Przywoziły one ze sobą nie tylko kapitał bądź surowce, lecz także – a może przede wszystkim – inicjatywę i niezbędną wiedzę na temat nowoczesnych metod produkcji³³. Choć władze Królestwa Polskiego miały znaczne zasługi w rozwoju przemysłowej

³¹ H.S. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery. Łódź 1332–1860*, Łódź 1965.

³² F. Friedman, *op. cit.*

³³ K. Bądziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta...*, s. 27–61. O ile w pierwszej fali osadników napływali najubożsi, których wypędziła bieda, o tyle od 1826 r. zaczęli przybywać także ludzie zamożniejsi i specjaliści. A. Rynkowska, *op. cit.*

Łodzi, nie powinno się ich przeceniać. Ostatecznie nie wszystkie miasteczka wybrane przez rząd na osady fabryczne odniosły sukces gospodarczy³⁴. Jak zauważa Henryk Stanisław Dinter, decydującym czynnikiem były warunki społeczno-gospodarcze wewnątrz kraju i w Łodzi, sprzyjające rozwojowi kapitalizmu zachodzącemu w znacznej mierze dzięki przybyszom z zagranicy³⁵.

Trzeba tutaj koniecznie podkreślić wnioski z badań nad teorią imigracji. Imigracja poszerza rynek zbytu oraz umożliwia intensywniejszy podział pracy i wzrost specjalizacji, co zwiększa produktywność pracy i przyciąga kapitał oraz nowe inwestycje³⁶. Według wielu badaczy masowa imigracja do Stanów Zjednoczonych w XIX w. była dodatnio skorelowana ze wzrostem gospodarczym i w znaczący sposób przyczyniła się do rewolucji przemysłowej w tym kraju³⁷. Można argumentować, że również napływ niewykwalifikowanej siły roboczej do Łodzi umożliwił rozwój fabryk i w konsekwencji przyczynił się do wzrostu gospodarczego. Co istotne, imigranci nie tylko zwiększali podaż taniej siły roboczej, lecz także formułowali nowe idee i pomysły biznesowe oraz oferowali różnorodne umiejętności na łódzkim rynku pracy, co sprzyjało specjalizacji i podziałowi pracy.

Po drugie, o sukcesie gospodarczym Łodzi zadecydowało skupienie się na przemyśle bawełnianym, w którym mechanizacja była znacznie łatwiejsza niż w przypadku przemysłu wełnianego. O ile bowiem w przemyśle sukienniczym istniała silna konkurencja ze strony innych miast Królestwa Polskiego, w tym zwłaszcza Zgierza, o tyle Łódź przodowała w produkcji tanich wyrobów bawełnianych, które stopniowo wypierały towary wełniane i lniane ze względu na łatwość produkcji i wyższy popyt ze strony ubogiej ludności. Postawienie na bawełnę okazało się niezwykle szczęśliwą okolicznością po wybuchu powstania listopadowego, które sparaliżowało życie gospodarcze kraju, a w wyniku jego upadku władze carskie wprowadziły prohibicyjne cła na polski eksport sukna, co pogłębiło niekorzystną sytuację przemysłu wełnianego względem bawełnianego.

Po trzecie, ważnym czynnikiem była elastyczność lokalnych przedsiębiorców – przemysł łódzki żywo reagował na zmiany w popycie, co po części było możliwe dzięki przedzeniu niskich numerów przędzy (im niższy numer, tym grubsza nitka). Pozwalało to przy niewielkich modyfikacjach technicznych zmieniać profil

---

³⁴ Jak pisał H.S. Dinter: „Organizatorzy nie mogli przewidzieć, która miejscowość będzie w pełni odpowiadać warunkom rozwoju przemysłu. Zdarzało się bowiem, że korzystnie ocenili jakąś miejscowość, łożyli środki materialne, a przemysł rozwijał się nie tutaj, lecz gdzie indziej. Tak na przykład było w okręgu łódzkim”. Przykładem może być rozwój Zgierza na początku lat dwudziestych XIX w., pomimo że Rembieliński wyznaczył Łęczycy rolę centrali przemysłowej. H.S. Dinter, *op. cit.*, s. 71.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ A. Sieroń, *Wpływ imigracji na rynek pracy*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura” 2016, nr 4 (20) [w druku].

³⁷ S. Kim, *Immigration, Industrial Revolution and Urban Growth in the United States, 1820–1920: Factor Endowments, Technology and Geography*, NBER Working Paper, Cambridge 2007, No. 12900, s. 21–23.

produkcji w zależności od sytuacji rynkowej, gdyż na tych samych maszynach można było przerabiać zarówno bawełnę, jak i wełnę³⁸. Innym przykładem szybkiej adaptacji do zmian w koniunkturze i natężeniu konkurencji było przestawienie się na produkcję tanich tkanin w drugiej połowie XIX w. ze względu na kryzys w przemyśle oraz silną konkurencję ze strony przemysłu włókienniczego Rosji³⁹.

Po czwarte, łódzcy przedsiębiorcy wychodzili często z ważnymi inicjatywami gospodarczymi, o kluczowym znaczeniu dla rozwoju miasta. Ze względu na ograniczone środki budżetowe miasta bądź brak zainteresowania ze strony władz wiele istotnych inwestycji infrastrukturalnych zostało sfinansowanych całkowicie bądź w znacznej mierze przez kapitał prywatny⁴⁰. Sztandarowym przykładem jest uruchomienie – mimo wielu przeszkód stawianych przez rosyjskie władze – drogi żelaznej fabryczno-łódzkiej z inicjatywy Jana Blocha i Karola Scheiblera, dzięki której miasto uzyskało połączenie z koleją warszawsko-wiedeńską. Za sprawą tej inwestycji spadły koszty transportu i poszerzyły się możliwości handlowe. Również m.in. elektrownia, straż pożarna, rzeźnia miejska, tramwaje miejskie i podmiejskie⁴¹ nie powstałyby, gdyby nie zaangażowanie łódzkich przedsiębiorców⁴².

Po piąte, łódzcy przedsiębiorcy aktywnie uczestniczyli w lokalnym życiu społeczno-kulturalnym i religijnym, w istotnej mierze je sponsorując⁴³. Przemysłowcy budowali domy robotnicze, otwierali także szpitale⁴⁴ i szkoły przyfabryczne (opiekowali się także szkołami miejskimi) oraz zakładali kasy chorych dla robotników. Po powstaniu styczniowym łódzcy fabrykanci podejmowali starania o zorganizowanie politechniki w mieście, jednak plany te zostały przekreślone przez

³⁸ W. Puś, K. Badziak, *op. cit.*, s. 277.

³⁹ A. Jewtuchowicz, A. Suliborski, *op. cit.*, s. 140–144. Z kolei F. Friedman zwraca uwagę na trafny wybór struktury organizacyjnej przez łódzkich przedsiębiorców, mianowicie na integrację pionową dużych łódzkich przedsiębiorstw bawełnianych w odpowiedzi na słabo rozwinięty handel w kraju i trudności z zaopatrzeniem. F. Friedman, *op. cit.*

⁴⁰ K. Badziak, *op. cit.*

⁴¹ Budowa komunikacji miejskiej dokonała się z inicjatywy łódzkich przedsiębiorców z Juliuszem Kunitzerem na czele. W 1898 r. uruchomiono w Łodzi pierwsze linie tramwaju elektrycznego w Królestwie Polskim. Z kolei przy wsparciu kapitału zagranicznego wybudowano w Łodzi m.in. gazownię. A. Jewtuchowicz, A. Suliborski, *op. cit.*

⁴² S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 163–167. Łódzcy przedsiębiorcy odegrali też istotną rolę w rozwoju instytucji kredytowych – dzięki nim powstały: Bank Handlowy, Bank Kupiecki czy Towarzystwo Wzajemnego Kredytu Łódzkich Przemysłowców czy Towarzystwo Kredytowe Miejskie. Oferując pożyczki inwestycyjne, instytucje te istotnie przyczyniły się do rozwoju miasta. J. Kita, *Banks in Łódź and their pre-1918 activities*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2011, t. XV, s. 23–37.

⁴³ Trzeba wspomnieć o wielokulturowym charakterze Łodzi przemysłowej. Rozwój gospodarczy miasta zachodzący z istotnym udziałem imigrantów wymusił wzajemną tolerancję wielu wyznań i narodowości. A. Barszczewska-Krupa *et al.*, *Kultura i oświata*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 480–624.

⁴⁴ Warto wspomnieć, że lecznictwo w ówczesnej Łodzi – przy inercji ze strony władz rosyjskich – było oparte niemal wyłącznie na filantropii, głównie ze strony lokalnych przedsiębiorców. S. Pytlaś, *op. cit.*, s. 182.

władze carskie. Łódzcy przedsiębiorcy byli także filantropami zakładającymi bądź wspierającymi różne towarzystwa dobroczynności (np. Komitet Wsparcia Biednych przekształcony później w Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności czy Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności), jak również budowę łódzkiej katedry⁴⁵. Udzielali się również w życiu obywatelskim i politycznym⁴⁶. Choć poparcie dla instytucji społecznych i kulturalnych ze strony przemysłowców często było krytykowane jako niewystarczające względem potrzeb i niewielkie w porównaniu do innych miast europejskich, warto pamiętać o słabszej kondycji finansowej łódzkiego środowiska przemysłowego oraz o późniejszym ugruntowaniu jego pozycji ekonomicznej w porównaniu do jego zachodnioeuropejskiego odpowiednika⁴⁷.

W literaturze wciąż można spotkać się z pewnymi mitami na temat łódzkich przedsiębiorców, którzy rzekomo wyzyskiwali robotników i wypłacali im głodowe pensje. Warto jednak pamiętać, że większość robotników przybywających masowo do Łodzi od lat osiemdziesiątych XIX w. rekrutowała się ze środowisk wiejskich i była analfabetami słabo przygotowanymi do wykonywania bardziej skomplikowanych zadań. Z tego powodu wydajność pracy, zatem i płace, były niskie⁴⁸. Ponadto nie można zapominać, że choć płace w przemyśle rzeczywiście

---

⁴⁵ Na czele komitetu budowy stanął Juliusz Heinzl, a hojne datki służyły od przedsiębiorców wszystkich wyznań (nie tylko katolików, lecz także luteranów oraz żydów).

⁴⁶ Przykładowo: na początku I wojny światowej po ewakuacji władz rosyjskich z inicjatywy m.in. przemysłowców powołano Główny Komitet Obywatelski z fabrykantem Alfredem Biedermannem jako przewodniczącym, który przejął funkcje administracji miejskiej. K. Stefański, *Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta*, Łódź 2014.

⁴⁷ Warto zacytować tutaj Stefana Pytłasa *in extenso*: „Filantropia bowiem, abstrahując od różnych dalszych skrajnie pejoratywnych ocen, nie była panaceum na wszelkie problemy społeczne, jakie przyniosła cywilizacja przemysłowa. Nie mogła też być właściwym i jedynym remedium na rozwiązanie dylematów wielkiego, fabrycznego miasta przy braku polityki społecznej ze strony władz miasta, co najwyżej wspomagających niewielkimi środkami materialnymi działalność dobroczynną społecznych instytucji. Ale filantropia łagodziła w znacznym stopniu negatywne zjawiska społeczne, przyczyniała się do ukształtowania zastępu społeczników kierujących się w swych działaniach, wynikających często z pobudek religijnych, bezinteresownością, altruizmem, odruchem serca. Wielkoprzemysłowe rodziny Scheiblerów-Herbstów, Poznańskich-Hertzów, Geyerów, Silbersteinów, Konstadtów, Heinzlów, Jarocińskich i innych zajmowały w tym kręgu »ludzi dobrego serca« poczesne miejsce. Ich zapisy, dotacje finansowe (po kilkaset tysięcy rubli od rodziny w przeciągu ok. 30–40 lat) niejednokrotnie stanowiły niemały odsetek osiągniętych przez nich dochodów (majątków). Włączenie się materialne i organizacyjne przemysłowców w działalność filantropijną przyniosło wraz z ich działalnością społeczną wiele dodatnich efektów w postaci różnorodnych instytucji komunalnych, zdrowotnych, społecznych i oświatowych. Ich działalność nie była zbyt wszechstronna, wiele w niej ograniczoności i jednostronności. Mimo to wniosła pewien istotny wkład w neutralizowanie kwestii społecznych, próbowała je w jakimś stopniu rozwikłać”. S. Pytłas, *op. cit.*, s. 220.

⁴⁸ K. Badziak, *op. cit.* Płace w Łodzi były dwukrotnie niższe niż w Oldham, co odpowiadało ogólnie niższej o połowę wydajności robotników polskich w stosunku do angielskich. F. Friedman, *op. cit.*

były niskie, to i tak były one kilkukrotnie wyższe od dochodów robotników rolnych, co tłumaczy zresztą migrację do Łodzi z okolicznych wsi, mimo wszelkich problemów związanych z życiem w dużym mieście przemysłowym⁴⁹.

Wnioski końcowe

Rozwój gospodarczy i demograficzny XIX-wiecznej Łodzi był wyjątkowy w skali zarówno kraju, jak i całej Europy i daje się porównać jedynie z rozwojem niektórych miast amerykańskich. Jego przyczyny są złożone. Nie negując znaczenia właściwej polityki gospodarczej (zwłaszcza w początkowym okresie) oraz takich czynników egzogenicznych, jak postęp techniczny czy polityka celna, chcielibyśmy zwrócić uwagę na często pomijaną w literaturze rolę wolnego rynku oraz nieskrępowanej przedsiębiorczości w rozwoju miasta. Powinno wydawać się to oczywiste, ale od początku rozwoju miasta istniał negatywny wizerunek łódzkich przedsiębiorców, często nazywanych pogardliwie Lodzermenschami, który został potem wyolbrzymiony w okresie PRL-u⁵⁰.

Na podstawie naszej analizy można wyciągnąć kilka istotnych wniosków. Po pierwsze, choć można powiedzieć, że zręby Łodzi stworzyły władze Królestwa Polskiego, o tyle późniejszy rozwój i przekształcenie w ośrodek przemysłowy o skali europejskiej miasto zawdzięcza aktywności pracowników i przedsiębiorców przybyłych do Łodzi z nadzieją znalezienia „ziemi obiecanej”.

Po drugie, rozwój Łodzi potwierdza rolę wolności gospodarczej we wzroście gospodarczym. Rozwój „polskiego Manchesteru” nie nastąpiłby bez zniesienia ograniczeń feudalnych, w tym regulacji cechowych. Kluczowe dla rozwoju kapitalistycznej Łodzi były swoboda kształtowania umów i cen, a także osiedlania się w mieście i prowadzenia działalności gospodarczej bez konieczności przynależenia do cechu. To właśnie dla tej wolności gospodarczej i możliwości osiągnięcia zysków bądź wyższych dochodów niż na wsi do Łodzi ściągali imigranci, przyczyniając się do rozwoju miasta. Wzrost demograficzny prowadził z kolei do dodatniego sprzężenia zwrotnego i przyspieszenia rozwoju miasta przez poszerzenie rynków zbytu i wzrost podziału pracy.

Warto zauważyć, że mimo niskich płac i złych warunków sanitarnych Łódź przeżyła niebywały wzrost ludnościowy, co pokazuje, jak wielkie zalety w XIX w. musiała mieć praca w przemyśle względem pracy na roli, przynajmniej w subiektywnym odczuciu rzesz ludzi, którzy ciągnęli do Łodzi nieskończoną procesją „[...] z równin odległych, z gór, z zapadłych wiosek, ze stolic i z miasteczek, spod strzech i z pałaców, z wyżyn i z rynsztoków”⁵¹.

⁴⁹ Według F. Friedmana przeciętne roczne zarobki małżeństwa na przełomie XIX i XX w. były ponad dwukrotnie wyższe w przemyśle łódzkim niż w rolnictwie. F. Friedman, *op. cit.*

⁵⁰ K. Stefański, *op. cit.*

⁵¹ W. Reymont, *op. cit.*, s. 269. W literaturze zwraca się również uwagę na niekorzystną sytuację gospodarczą w krajach niemieckich, która „wypychała” stamtąd ludzi w poszukiwaniu „ziemi obiecanej” w początkowych latach rozwoju Łodzi przemysłowej. H. S. Dinter, *op. cit.*

Nie można tutaj zapominać o pozytywnej roli, jaką wywarła zmiana mentalności wobec dążenia do wzbogacenia się. Łódź była miastem o specyficznym na tle kraju etosie przedsiębiorczości, do którego każdy – nieważne, jakiej był narodowości i jakiego wyznania – mógł przybyć i spróbować polepszyć swoją sytuację materialną. Trudno oczywiście skwantyfikować znaczenie społecznej akceptacji podejmowania ryzyka biznesowego oraz „pogoni za zyskiem”, jednak nie powinno się pomijać tego czynnika, zwłaszcza że niektórzy badawcze uważają, że to właśnie nowe idee i zmiany w nastawieniu do biznesu odegrały kluczową rolę w rewolucji przemysłowej⁵².

Po trzecie, rozwój Łodzi pokazuje, że wiele funkcji zarezerwowanych obecnie dla samorządu miejskiego było wypełnianych przez podmioty prywatne. Lokalni przedsiębiorcy czuli się obywatelami miasta odpowiedzialnymi za lokalną społeczność i finansowali liczne przedsięwzięcia społeczne, kulturalne i religijne oraz projekty infrastrukturalne. Potwierdza to, że działalność państwa czy magistratu nie jest niezbędna w wielu obszarach.

Po czwarte, historia „polskiego Manchesteru” może stanowić wskazówkę dla współczesnej polityki gospodarczej – zarówno tej na szczeblu krajowym, jak i miejskim. Skoro za jego dawny sukces odpowiadała prywatna działalność gospodarcza, to wydaje się, że dla dalszego rozwoju miasta konieczne jest przede wszystkim uwolnienie przedsiębiorczości Łodzermenschów⁵³.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Badziak K., *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 27–61.
- Barszczewska-Krupa A. *et al.*, *Kultura i oświata*, [w:], *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I (*Do 1918 r.*), Warszawa–Łódź 1988, s. 480–624.
- Bieda J., Wiśniewska-Józwiak D., *Warunki osadnictwa w Łodzi w I połowie XIX wieku w świetle składanych protokołów deklaracyjnych*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. XVI, s. 183–200.
- Dinter H.S., *Dzieje wielkiej kariery. Łódź 1332–1860*, Łódź 1965.
- Dzieciuchowicz J., *Ludność Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 113–124.

⁵² D. McCloskey, *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*, Chicago 2006.

⁵³ A. Sieroń, *Polskie Detroit?*, „Instytut Misesa”, 27 II 2014, <http://mises.pl/blog/2014/02/27/sieron-polskie-detroit/> (dostęp: 12 VIII 2016 r.). Warto zwrócić uwagę, że transformacja gospodarcza wyzwoliła wśród łodzian przedsiębiorczość – Łódź miała w latach dziewięćdziesiątych XX w. jeden z najwyższych w Polsce wskaźników zakładów prowadzonych przez osoby fizyczne na 1000 mieszkańców. W 1994 r. wynosił on 80,7, zaś średnia krajowa tylko 48,7. A. Jewtuchowicz, A. Suliborski, *Gospodarka Łodzi na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta...*, s. 400–409.

- Flatt O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
- Friedman F., *Rozwój gospodarczy Łodzi do roku 1914*, „*Ekonomista*” 1938, nr 1, s. 67–103.
- Ginsbert A., *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962.
- Ihnatowicz I., *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., *Łódź u progu XXI wieku*, „*Studia Miejskie*” 2011, t. IV, s. 131–138.
- Janczak J.K., *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I (*Do 1918 r.*), Warszawa–Łódź 1988, s. 192–220.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A., *Gospodarka Łodzi na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 400–409.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A., *Kształtowanie się funkcji gospodarczych Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 125–149.
- Kidd A.J., *The Historical Development of Manchester and its Region*, [w:] *A Comparative Study of Łódź and Manchester. Geographies of European Cities in Transition*, eds S. Liszewski, C. Young, Łódź 1997, s. 35–56.
- Kim S., *Immigration, Industrial Revolution and Urban Growth in the United States, 1820–1920: Factor Endowments, Technology and Geography*, NBER Working Paper, Cambridge 2007, No. 12900.
- Kita J., *Banks in Łódź and their pre-1918 activities*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*” 2011, t. XV, s. 23–37.
- Koter M., *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969, *Prace Geograficzne Instytutu Geografii Polskiej Akademii Nauk*, nr 79.
- Liszewski S., *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomic*” 1999, nr 1, s. 41–59.
- McCloskey D., *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*, Chicago 2006.
- Prochowski Z., *Czynniki społeczno-gospodarcze integrujące i dezintegrujące miasto. Przykład Łodzi*, [w:] *Wielkie miasto. Czynniki integrujące i dezintegrujące*, Łódź 1995, s. 44–57.
- Puś W., *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987.
- Puś W., Badziak K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I (*Do 1918 r.*), Warszawa–Łódź 1988, s. 221–305.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.
- Reymont W., *Ziemia obiecana*, t. I, Łódź 1987.
- Rynkowska A., *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951.
- Sieroń A., *Polskie Detroit?*, „*Instytut Misesa*”, 27 II 2014, <http://mises.pl/blog/2014/02/27/sieron-polskie-detroit/> (dostęp: 12 VIII 2016 r.).
- Sieroń A., *Wpływ imigracji na rynek pracy*, „*Rynek – Społeczeństwo – Kultura*” 2016, nr 4/20 [w druku].
- Stefański K., *Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta*, Łódź 2014.
- Szczepański J., *Osady sukiennicze w zachodnim Mazowszu w dobie Królestwa Polskiego*, „*Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*” 1983, nr 4, s. 7–27.

ARKADIUSZ SIEROŃ

**The causes of economic development of Łódź in 19th century
– the forgotten role of economic freedom**

The aim of the article is to examine the causes of the economic development of the nineteenth-century Łódź. The literature neglects the role of private entrepreneurship, including immigration, in the forming of one of the largest industrial centers in the Polish lands. This paper attempts to fill this gap. The article uses a critical appraisal of literature and reasoning. Based on the analysis, the author concludes that economic freedom was a key driver of Łódź's success.

Keywords: Łódź, economic development, economic freedom, private entrepreneurship.